

УДК 947.0835 (477)

І.А. Коляда
(м. Київ)

СІЛЬСЬКИЙ ВЧИТЕЛЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО- ПРОФЕСІЙНОГО ПОРТРЕТУ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Статтю присвячено реконструкції соціально-професійного портрета сільського вчителя Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., з'ясуванню соціального, правового та матеріального становища останнього, характеристиці його повсякденних проблем та переживань.

Ключові слова: інтелігенція, сільська інтелігенція, сільський вчитель, соціальна ієрархія, соціально-правовий статус, ментальність.

В статтє сделана попытка реконструкции социальнo-профессионального портрета сельсoго учителя Надднепрянской Украины второй половины XIX – начала XX в., определению его социального, правового и материального статуса последнего, характеристике его повседневных проблем и переживаний.

Ключевые слова: интеллигенция, сельская интеллигенция, сельский учитель, социальная иерархия, социально-правовой статус, ментальность.

The article has reconstructed social and professional portrait of rural teachers in the Ukrainian department of Russian empire in the second half of 19th - beginning of the 20th centurycentury, definition its social, legal and financial status, characteristics its everyday problems.

Key words: intelligentsia, the rural intelligentsia, rural teachers, social hierarchy, social and legal status.

Особливості сучасного соціально-економічного розвитку України протягом останніх 19 років в умовах переходу від радянської командно-адміністративної економіки до ринкової не міг не вплинути на зміну ролі й місця різних соціальних груп та верств у суспільній ієрархії. Формування приватної власності сприяло тому, що на перше місце у визначенні соціального статусу вийшов на-самперед добробут, котрий визначає впливовість, авторитетність і успішність того чи іншого прошарку у суспільстві. Перехідний стан останнього визначає особливості соціальної стратифікації сучасної України. Представники української інтелігенції в основному сьогодні зайняті здебільшого працею у так званій бюджетній сфері та тому опинилися за своїм матеріальним, а як наслідок, і соціальним статусом далеко не на перших сходинках суспільної ієрархії. Окрім

того, сучасний стан речей обумовлює й той факт, що серед людей розумової, творчої праці можна виділити різні групи з неоднаковим рівнем матеріального забезпечення, соціальних гарантій. Однак суспільно-економічне становище основної маси інтелігенції, зокрема в освітянській сфері залишається незадовільним, особливо представників сільської частини вчителів та лікарів, котрі внаслідок матеріальних складностей починають поступово втрачати риси інтелектуально креативної й провідної верстви суспільства та нації, що були притаманні їм протягом минулих століть. Ця проблема, котра, на перший погляд, є недостатньо гострою, має дуже негативні наслідки, оскільки різке погіршення матеріального становища, а, як наслідок, і деморалізація інтелігенції веде до падіння загальносуспільного морально-культурного рівня й, насамперед, колиски українського народу – села. Якщо звернутися до історії, то саме сільська її верства взяла на себе роль його просвітителя, прививаючи селянству національне самоусвідомлення. Враховуючи сучасний стан речей та актуальність проблеми соціально-економічного становища інтелігенції загалом і сільської зокрема, вважаємо за необхідне звернутися до минулого, а саме до історії становлення сільської освітянської її частини й, відтворивши соціально-професійний портрет сільських учителів українських губерній Російської імперії XIX – початку XX ст., з'ясувати рівень матеріального забезпечення, соціально-правового статусу останньої у тогочасному суспільстві.

Деякі аспекти означеної наукової проблеми було розкрито у роботах Г.Петровського, В.Лейкіної-Свірської, О.Ілюхи, О.Драча, Г.Касьянова, І.Сучкова та Н.Шип¹.

Наукова новизна дослідження обумовлена залученням архівних джерел, напрацювань історіографії, спогадів сучасників, що дозволить більш цілісно відтворити соціально-професійний портрет сільських учителів українських губерній Російської імперії XIX – початку XX ст., охарактеризувати рівень його матеріального забезпечення, соціально-правового статусу, представити їх повсякдення.

Поняття «інтелігенція» (від лат. *intelligens/intelligentis* – обізнаний, розсудливий; знавець, фахівець) склалося насамперед для окреслення мислячого творчого ядра «освіченого прошарку» або «освіченого класу» суспільства, котре характеризується великою розумовою, естетичною і моральною активністю, ініціативою й творчістю. Термін «інтелігенція» з'явився в Росії у 1860-х рр. завдяки письменнику П.Д.Боборікіну (1836–1921 рр.). В трансформації її соціальної природи XIX ст. стало переломним етапом. Відносно загальної чисельності населення 9 українських губерній частка представників педагогічної сфери становила усього 0,2 %².

Учителів і вихователів бракувало, особливо на селі, що було виявом зневажливого ставлення держави до потреб народної освіти та загальної відсталості суспільно-політичного й державного устрою імперії Романових. У цьому простежувалася і певна політика царського уряду щодо України. Населення її губерній, насамперед сільське, мало нижчий рівень освіти, аніж у центральній

Росії. Так, 1897 р. в перших на 100 осіб припадало 13 письменних. У Полтавській, Подільській, Харківській, Волинській, Катеринославській та Чернігівській губерніях із двома третинами українського населення грамотні становили 24 %, у той час як у Росії аналогічний пересічний показник дорівнював 30 %³. Не в останню чергу подібне злиденне становище в освітній сфері в Україні спричинялося дефіцитом кваліфікованих педагогічних кадрів.

Учителі перебували у гіршому соціальному становищі порівняно з іншими категоріями працівників розумової праці. За «Табелем про ранги», їх посада відповідала XIV класу – найнижчому, але під різними приводами адміністрація зволікала з присвоєнням цього чина, що тривало звичайно упродовж декількох років

Кваліфікаційний рівень сільських педагогів був нижчим за їхніх міських колег. Переважна більшість із них мали підготовку на рівні вчительських семінарій або училищ, нерідко взагалі вони мали лише початкову освіту. В земських школах, наприклад, у 1910 р. педагогів із середньою або спеціальною освітою було лише 53 % – кожний другий⁴.

Національна структура інтелігенції в українських губерніях серед учителів, вихователів і загалом працівників педагогічної галузі відзначалася певними особливостями. Це була одна з професійних груп, де переважали євреї, й українці поступалися кількісно не лише росіянам. Можливо, це пояснювалося значною кількістю євреїв – викладачів та вихователів у нижчих ланках народної освіти, а також тим, що більша частина зайнятих навчальною й виховною діяльністю осіб концентрувалася в невеликих містах, містечках і селах із традиційним домінуванням відповідного етносу. Значна кількість євреїв займалася приватною педагогічною діяльністю*.

У сільській місцевості фактично мешкало дві третини всієї української інтелігенції.

Аналізуючи зміни соціальної природи працівників розумової праці в другій половині XIX – на початку XX ст., неможливо уникнути з'ясування питання щодо матеріально-побутових умов життєдіяльності сільських учителів.

Аналіз засвідчує про їх перебування на нижчих щаблях матеріального добробуту серед працівників розумової праці.

Відповідно з даними перепису початкових шкіл імперії Романових, що відбувся 1911 р., середній оклад сільського вчителя сягав 343 руб. на рік, його міський колега пересічно отримував 528 руб.⁵. Подібні заробітки уможлилювали цим фаховим групам інтелігенції підтримувати релятивно високий життєвий рівень, вищий, ніж більшості підданих Російської імперії. За оцінкою Г.В.Касьянова, тогочасна українська інтелігенція, основна її маса, змикалася за своїми життєвими стандартами з тими міськими верствами, котрих на Заході окреслюють терміном «середній клас»⁶.

* Див.: Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С.75–76.

Як уже вище зазначалося, матеріальне становище сільської інтелігенції мало власну специфіку й відрізнялося від її міських колег.

Так, наприклад, у перші роки після здійснення реформи 1861 р. заробітна плата сільського народного учителя коливалася в межах 30–120 руб на рік⁷. Наприклад, 1871 р. максимально в педагогів Миргородського повіту Полтавської губернії вона сягала 120 руб. Наприкінці XIX ст. середній річний оклад сільського вчителя дещо зріс й становив від 240 до 300 руб.⁸. Загалом зарплата педагога була більшою у селах південних українських губерній, що пояснювалося регіональною специфікою, тобто значно вищим рівнем включення цього регіону в соціально-економічні відносини буржуазного типу⁹. Порівняльний аналіз прибутків вчителів з цінами другої половини XIX ст. дає підстави стверджувати про перевищення витрат над пересічною платнею педагога, отже, засвідчує неможливість для народного учителя прохарчувати родину, не кажучи вже про придбання пристойного одягу, наймання комфортного помешкання, формування власної бібліотеки тощо¹⁰.

Ще менше отримували вчителі парафіяльних шкіл. Їхні оклади аж до 1896/97 навчального року становили 120 руб., і лише відтоді були збільшені до 180 руб. на рік. Навчитель Закону Божого мав щорічно 40–60 руб. заробітної платні¹¹.

Після революції 1905–1907 рр. та початку запровадження загальної початкової освіти з 1909 р. на офіційному рівні було встановлено законом від 3 травня 1908 р. фіксовану норму основного окладу педагогів початкової школи, котра складала 360 руб. на рік¹². За цим законом мінімальна зарплата законовчителів зросла на 30 руб. за кожен клас. Причому оклад періодично збільшувався на 10 % надбавки за кожні п'ять років роботи¹³.

Матеріальний стан учителів середньої школи був набагато кращим, ніж народних. Їх істотною перевагою була наявність службових і пенсійних прав.

В 1913р., напередодні Першої світової війни, було запроваджено систематичні п'ятирічні надбавки за стаж, надавалися пільги для навчання дітей педагогів й ін.¹⁴ Як почасти небезпідставно вважає авторитетна дослідниця теми Н.А.Шип, сільські вчителі до певної міри перебували навіть у вигіднішому становищі за міських колег. Адже перші користувалися земельними ділянками (не менше 1 десятини), що їх обробляли самі або ж віддавали в оренду. Траплялися випадки, коли окремі сільські громади та товариства доплачували педагогам від 10 до 50 руб. у вигляді щорічної допомоги¹⁵.

Архівні джерела засвідчують, що вчителі сільських початкових шкіл отримували у період Першої світової війни 240, 288, 600, 1044, і навіть 1190 руб. на рік¹⁶. Отже, коливання рівнів «воєнної» зарплати останніх сягало, згідно з цими даними, пропорції 1:5. Рівень їх окладів залежав від багатьох обставин – навантаження, освіти, стажу, проробленого на одному місці часу, відомства, до котрого належала школа, тощо. У будь-якому разі становище педагогів не було стабільним у період війни, економічної розрухи й галопуючої інфляції.

Матеріальне становище сільських вчителів в умовах Першої світової війни значною мірою залежало від регіону, у котрому вони працювали. Тому і

не дивно, що їх становище по-різному оцінюють сучасні вчені-історики. Так, наприклад, коли вітчизняний дослідник О. Драч стверджує, що Перша світова війна спричинила значне скорочення бюджету Міністерства народної освіти Російської імперії¹⁷, то його російський колега О. Ілюха, навпаки, зазначає, що за умов воєнного часу *кожний учитель* (sic!) отримував так звані «воєнні надбавки» в розмірі 1120 руб. на рік¹⁸.

Як вказували самі сільські педагоги, у 1916/17 навчальному році на належні їм 40 руб. на місяць (річна зарплата 480 руб.) вже годі було прожити¹⁹. Тому вже з перших днів другої російської революції (з 1 березня 1917 р.) посадові оклади вчителів зросли та становили 600 руб. на рік²⁰.

За мізерного доходу сільському педагогу було важко утримувати родину, давати належну освіту власним дітям.

На думку сучасника тієї доби, відомого педагога й літератора С. В. Васильченка (1878–1932 рр.), вихованця Коростишівської вчительської семінарії, – сільський педагог мав лише три можливості одружитися, а саме: взяти шлюб з «дяківною», «урядниківною» або ж «селянкою» – відповідно до зазначених категорій наречених та статусу їхніх батьків. Перші два варіанти пророкували йому, за С. Васильченком, «доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний скотячий, нікому не нужний труд у школі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов кари господньої». Не рятувала становища й дружина із сільських дівчат, оскільки вона «не підніма, а ще більше підрива авторитет учителя в селі». Бо спершу остання слухає свого вченого мужа, вчиться у нього, але з появою дітей і додаткових клопотів – сміливішає та бере чоловіка «в оборот»: мовляв, треба працювати і сім'ю глядіти, а не газети читати. Й, як підмічав С. Васильченко, одружений із селянкою педагог мав іти за нею, бо «усі люди в селі – усі її сторонники», а він «із своїми замірами, із своїми питаннями один у селі, як палець»²¹.

Очевидно, вищенаведена картина «вибору без вибору» для сільського вчителя, котрий мав намір одружитися, була занадто песимістична. І насправді, за певних обставин ця дилема для нього перетворювалася на болючу проблему вибору поміж жертвовною (й невдячною?) працею задля народу та особистим щастям. Ідеалістом був далеко не кожний сільський вчитель. Але їх у цьому середовищі все ж не бракувало.

Пересічна тривалість служби учителя на селі була звичайно меншою, аніж у його міського колеги, і становила загалом 6–8 років. Відтак значною була плінність кадрів сільських педагогів і перманентно великою кількістю незайнятих вакансій. Найстійкішими, за визначенням В. Р. Лейкіної-Свірської, виявляли себе випускники учительських семінарій та учительки з єпархіальних шкіл²². 20-річна педагогічна праця надавала право на пенсію в розмірі третини учительської плати, 25-річна – двох третин, 30-річна – 100 % окладу. Втім, із кожних 100 педагогів допрацьовували до 25-річного стажу лише 5–6 осіб (відповідно 5–6 %) ²³.

Траплялися випадки, коли сільський учитель залишав школу після 10 років роботи, яку він любив і з якою звикся усією душею, й вступав до числа студен-

тів Київських вищих комерційних курсів, щоб покращити у майбутньому власне матеріальне становище та отримати сприятливішу кар'єрну перспективу²⁴. Аби отримати додаткові джерела заробітку, сільські вчителі масово підробляли в земствах (зокрема, збирали й опрацьовували статистичні дані), наймалися помічниками писарів, виконували іншу малокваліфіковану канцелярську роботу²⁵.

Правове становище сільського педагога було невисоким. Дипломовані випускники вчительських семінарій звільнялися від багатьох особистих повинностей, але це все одно було меншими привілеями, ніж ті, що їх собі міг дозволити чиновник найнижчого 14-го рангу. Його педагог міг отримати лише після 12-ти років бездоганної праці. За інших обставин він залишався у податному стані²⁶.

У власній практичній діяльності сільський учитель залежав від численних представників влади. За ним пильно стежили інспектори, священники, сільські та повітові урядовці й поліція²⁷. За свідченням сучасників: «Чим розумніший, освіченіший і більш відданий своєму обов'язку був учитель, тим швидше він викликав підозру у свого начальства та суворо осуджувався яким-небудь поліцейським шпигуном, як підбурювач до підривної діяльності й розбещувач молоді. Якщо він, навпаки, неук і бездара, п'яниця та ледар, його ніколи не обвинуватять, що він вовк в овечій шкурі й таємний революціонер»²⁸.

Мінімальною мірою покарання, до якої вдавалися жандарми, коли не могли довести причетність того або іншого педагога до революційного руху, було брутальне і неумотивоване переведення його до іншої школи; другим ступенем покарання – усунення з роботи з оповіщенням усіх шкільних адміністрацій щодо його політичної неблагонадійності й позбавлення права бути народним учителем; третій ступінь – ув'язнення і заслання до Сибіру²⁹.

Перевірка на політичну благонадійність була обов'язковою фактично для всіх мешканців села, які прагнули обіймати службові, вчительські, лікарські та інші посади³⁰. На початку ХХ ст. це було особливо актуально для влади. Адже досвід попередніх десятиліть засвідчив, що інтелігенція бере активну участь в антиурядових акціях.

Поряд із владними структурами цькувало останню на селі й православне духовенство. Один з сільських учителів характеризував діяльність тогочасних священників таким чином: «Отці церковні, корисливі, живуть майже в розпусті, займаються кляузми та очевидними наклепами, не шкодуючи ближнього свого»³¹.

Під час учительського з'їзду у Москві (29 грудня 1902 р. – 6 січня 1903 р.), що на ньому були репрезентовані й українські педагогічні товариства, висувалися вимоги щодо звільнення учителя від нагляду духовенства і попечителів училищ за політичною, моральною та релігійною ознаками, а також унезалеження його від сільських властей³².

Отже, вищенаведений архівний матеріал дозволяє стверджувати, що в окреслений період завершився процес формування загального соціально-психологічного портрета сільських вчителів, як представників інтелігенції – самостійної соціальної верстви.

¹ *Петровський Г.* З революційного минулого. – М., 1958. – 210 с.; *Лейкина-Свирская В.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – М., 1981. – 285 с.; *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. – СПб., 2003. – С.426–443.; *Драч О.* Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.) // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. – Випуск 9 – Черкаси, 2004 – С.48–50.; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.; *Сучков И.* Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX вв. // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С.65–73; *Шин Н.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 172 с.

² *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С.30.

³ *Петровський Г.* Вказ. праця. – С.78–79.

⁴ *Веселовский Б.* История земства за 40 лет. – Том 4. – СПб., 1911. – С.233.

⁵ *Лейкина-Свирская В.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. – М., 1981. – С.65.

⁶ *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С.19.

⁷ *Драч О.* Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць. Вип.9. – Черкаси, 2005. – С.48.

⁸ *Борисенко В.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980. – С.51; *Драч О.* Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – С.50.

⁹ *Драч О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2001. – С.118.

¹⁰ *Заволока М.* Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1971. – С.39.

¹¹ *Илюха О.* Указ. соч. – С.433.

¹² *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX веков): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. – Т.2. – СПб., 1999. – С.294.

¹³ *Сучков И.* Указ. соч. – С.65.

¹⁴ *Илюха О.* Указ. соч. – С.434.

¹⁵ *Шин Н.* Указ. соч. – С.57.

¹⁶ Державний архів Черкаської обл. (Далі – Держархів Черкаської обл.). – Ф.4. – Оп.1. – Спр.6 – Арк.2; Спр.9. – Арк.13; Спр.10. – Арк.7; Спр.18. – Арк.1а; Спр.24. – Арк.1.

¹⁷ *Драч О.* Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.) – С.163.

¹⁸ *Илюха О.* Указ. соч. – С.434.

¹⁹ Держархів Черкаської обл. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.8.

²⁰ Державний архів Харківської обл. (Далі – Держархів Харківської обл.). – Ф.307. – Оп.1. – Спр.1а. – Арк.32 зв.

²¹ *Васильченко С.* Записки вчителя (Уривки) // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. – К., 1961. – С.499.

²² *Лейкина-Свирская В.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. – С.65.

²³ *Шин Н.* Указ. соч. – С.57.

²⁴ Держархів Черкаської обл. – Ф.3990. – Оп.2. – Спр.162. – Арк.19.

²⁵ *Сурин П.* Сельскохозяйственные учреждения при народных школах // Школьное хозяйство. – 1896. – № 2. – С.83–89.

²⁶ *Лейкина-Свирская В.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – С.169–170.

²⁷ *Борисенко В.* Вказ. праця. – С.52.

²⁸ Шип Н. Указ. соч. – С.36–37.

²⁹ Там же. – С.38.

³⁰ Центральний державний історичний архів України м. Києва. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.31 зв., 52–53, 81–82.

³¹ Держархів Черкаської обл. – Ф.Р-3990. – Оп.2. – Спр.162. – Арк.9.

³² Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – С. 67.